

Appendiks 7:

Lovforberedende udvalg om folkekirke og migrantmenigheder
Internt arbejdsrapport til udvalgets 7. møde den 14. maj 2019

Folkekirken som trossamfund teologisk betragtet i relation til spørgsmålet om eventuelt dobbelt medlemskab

På udvalgets 4. og 6. møde hhv. den 4. december 2018 og den 25.-26. marts 2019 har vi fremlagt to versioner af et arbejdsrapport vedrørende de teologiske aspekter af spørgsmålet om dobbelt medlemskab, som udvalget ifølge kommissoriet skal forholde sig til. Udvalget skal:

- ”gå i dybden med, hvilke teologiske grundforståelser med hensyn til kirkesyn, embedsopfattelser og menighedssyn, som kan hævdes at ligge inden for en fælles forståelse, der muliggør [...] et eventuelt associeret medlemskab af menigheden”.
- tage hensyn til relevante ”spørgsmål vedrørende kirkesyn og folkekirken som en konfessionel evangelisk-luthersk kirke” (i forbindelse med overvejelser om evt. dobbeltmedlemskab for medlemmer fra den reformerte, metodistiske og anglikanske kirke samt fra andre kristne trossamfund).

Frem mod det 7. møde den 14. maj 2019 forelægger vi som aftalt hermed et udbygget notat. Dette omfatter papiret, som udvalget kender fra 6. møde, samt nogle nye afsnit. De nye afsnit findes på s. 7.

Peter Lodberg og Kirsten Busch Nielsen
5. maj 2019

Folkekirken som trossamfund

Når vi i det følgende taler om folkekirken som trossamfund, sigter vi dermed til de dimensioner af Den Danske Folkekirke som historisk, juridisk, økonomisk og sociologisk fænomen, der vedrører dels det trosmæssige indhold og grundlag, dels menigheders og medlemmers konkrete kirkeliv.

Folkekirken som trossamfund i denne betydning er – med udvalgskommissoriets ord – folkekirken som konfessionel evangelisk-luthersk kirke. Det, man kan sige om

folkekirken som trossamfund herudfra, grunder således i, hvordan folkekirken forstår sig selv. Folkekirken som evangelisk-luthersk må hente sin forståelse af sig selv som trossamfund i luthersk teologi, særligt i luthersk ekklesiologi, dvs. i læren om kirken (jf. gr./lat. *ekklêsía/ecclesia* = kirke, egl. forsamling), sådan som den fremstår i de to ”kirkeartikler” 7 og 8 i *Den Augsburgske Bekendelse* (i det følgende CA = *Confessio Augustana*):

”Ligeledes lærer de, at der bestandigt vil forblive én hellig kirke. Kirken er nemlig de helliges forsamling, hvori evangeliet forkyndes rent og sakramenterne forvaltes ret. Og til kirkens sande enhed er det tilstrækkeligt at være enig om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning. Det er ikke nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige traditioner og riter eller ceremonier, der er indstiftet af mennesker, sådan som Paulus siger: ”Én tro, én Gud og alles Fader osv.”. ” (art. 7)

Og:

”Skønt kirken egentlig er de helliges og sandt troendes forsamling, er det dog tilladt at modtage sakramenter, der forvaltes af onde, da kirken i dette liv er blandet med mange hyklere og slette mennesker. Det er i overensstemmelse med Kristi stemme: ”På Moses’ stol har de skriftkloge og farisæerne taget sæde osv.”, Matt 23,2. Sakramenterne og ordet er virksomme på grund af Kristi indstiftelse og befaling, også hvis de frembæres af onde.

De forsømmer donatister og lignende, som nægtede, at det skulle være tilladt at benytte ondes tjeneste i kirken og mente, at den var unyttig og uvirksom.” (art. 8)

Luthersk ekklesiologi: Hvem er kirken?

Kirken beskrives i de to artikler som ”de helliges forsamling, hvori evangeliet forkyndes rent og sakramenterne forvaltes ret” (art. 7) og videre som ”de hellige og de sandt troendes forsamling” (art. 8).¹ Det er den af reformationens bestemmelser af kirken, som via folkekirkens bekendelsesskrifter fik og stadig har gyldighed for denne.

Bestemmelsen af kirken som ”de helliges forsamling” og ”de og hellige og de sandt troendes forsamling” er den reformatoriske og altså folkekirkens udmøntning af de oldkirkelige bekendelsers formuleringer om ”én, hellig, almindelig [og apostolisk] kirke” (jf. også art. 7: ”Ligeledes lærer de, at der bestandigt vil forblive én hellig kirke”).

I den teologiske diskussion sonderer man ikke sjældent mellem hhv. en såkaldt funktionel og såkaldt ontologisk betydning af denne beskrivelse af kirken som ”de helliges forsamling”/”de hellige og de sandt troendes forsamling”. Vi lægger her vægt på den funktionelle fortolkning. Den handler om, at kirken er kirke, idet nogen ”gør” det,

¹ ”Est [...] autem ecclesia congregatio sanctorum, in qua evangelium pure docetur et recte administrantur sacramenta”/”eine heilige christliche Kirche [...] welche ist die Versammlung aller Glaubigen, bei welchen das Evangelium rein gepredigt und die heiligen Sakrament lauts des Evangelii gereicht werden” (art. 7) og ”ecclesia proprie [...] congregatio sanctorum et vere credentium [est]”/”die christliche Kirche [ist] eigentlich nicht anders [...] dann die Versammlung aller Glaubigen und Heiligen” (art. 8).

der konstituerer kirken. Kirken "er" dér, hvor nogen "gør" dette. Den er, hvor de "hellige og de sandt troende" forsamler sig i et fællesskab. Og disse "hellige og sandt troende": hvem er så de? hvad er det, de "gør", som leder til, at de "er", hvem de er?

I CA's kontekst er det afgørende her netop, at kirken er forsamlingen af de "sandt troende". For CA er det synonymt med, at den er forsamlingen af "hellige". Udtrykket "sandt troende" indholdsbestemmer og præciserer udtrykket "hellig".

At kirken er forsamlingen af de "sandt troende" knytter sig til det indholdsmæssige omdrejningspunkt i den lutherske teologi, læren om retfærdiggørelse ved tro alene.

Denne er både midte og grænse for, hvad luthersk teologi går ud på.

Retfærdiggørelseslæren er i bekendelsen formuleret i art. 4: "Ligeledes lærer de, at mennesket ikke kan retfærdiggøres over for Gud ved egne kræfter, fortjenester eller gerninger, men at de retfærdiggøres af nåde for Kristi skyld ved troen, når de tror, at de tages til nåde, og at synderne tilgives for Kristi skyld, han, som ved sin død har gjort fyldest for vore synder. Denne tro anser Gud for retfærdighed over for sig selv (Rom 3 og 4)". Der findes mange måder at udtrykke retfærdiggørelseslærens kritiske rolle i luthersk teologi på. Blot et eksempel: Man har indimellem sagt, at læren om retfærdiggørelse ved tro alene er den "trosartikel, hvormed kirken står og falder".

Hvad det for CA indebærer, at kirken er forsamlingen af "sandt troende", kan man perspektivere på en række forskellige måder. Her nogle af dem:

Teologiske perspektiver

Bestemmelsen af kirken som forsamlingen af de "sandt troende" knytter sig til det syn på Guds ord, som også er bærende for luthersk teologi. Det er efter CA's opfattelse Guds ord, der kalder troen frem. Det sker gennem evangelieforkyndelsen og sakramenterne og ved Helligåndens mellemkomst. "[V]ed ord og sakramenter som midler gives Helligånden, der – hvor og når Gud vil – virker troen i dem, der hører evangeliet" (art. 5). Mellem linjerne i CA finder man således den for Luther helt centrale forestilling om kirken som Guds frembringelse eller ligefrem "Guds ords skabning". Ordet skaber kirken. Det ligger bag, når CA taler om kirken som forsamlingen af troende, "de helliges og de sandt troendes forsamling" (jf. art. 7 og 8).

Endvidere handler begrebet om kirken som forsamlingen af de "sandt troende" om at afgrænse, hvem denne forsamling omfatter. CA bruger det udtryk, at det "til kirkens sande enhed er [...] tilstrækkeligt at være enig om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning" (art. 7).² Pointen er, at denne enighed er alt, hvad der skal til. At være enig om evangelieforkyndelse og sakramentsforvaltning er "tilstrækkeligt" (jf. lat./ty. "*satis est*"/"ist genug"). Enigheden om evangeliets forkyndelse og sakramenternes forvaltning markerer afgrænsningen af kirken, af forsamlingen af "sandt

² "Et ad veram unitatem ecclesiae satis est consentire de doctrina evangelii et de administratione sacramentorum"/"Dann dies ist genug zu wahrer Einigkeit der christlichen Kirchen, dass da einträglich nach reinem Verstand das Evangelium gepredigt und die Sakrament dem gottlichen Wort gemäss rereicht werden" (art. 8).

troende". Der skal ikke mere til end denne enighed og heller ikke mindre. Man kan sige, at CA sætter kirkens minimum og kirkens maksimum samme sted.

Vigtigt er det i den forbindelse, at denne enighed om evangelieforkyndelse og sakramentsforvaltning ikke kan være en enighed om hvad som helst. CA taler i art. 7 om "ren" evangelieforkyndelse og "ret" sakramentsforvaltning.³ Vi forudsætter, at der med "ren" evangelieforkyndelse tænkes på en forkyndelse af evangeliet, hvor evangelium og lov ikke er blandet sammen, og med "ret" sakramentsforvaltning på en brug af sakramenterne i tråd med deres indstiftelse. Det gælder i øvrigt her, at ord og sakramenter i deres ydre er tegn eller kendetegn på kirken som trosfællesskab.

At der teologisk set med bestemmelsen af kirken som forsamlingen af de "sandt troende" afgrænses, hvem kirken omfatter, eller hvem kirken er, er ikke en blot og bar negativ formulering. Man kan betragte ord og sakramenter som evangelium, der ikke bare trøster, opbygger og oplyser, men også kalder, inviterer og samler mennesker. Og så går i øvrigt grænsen mellem tro og ikke-tro jo ikke først og fremmest mellem mennesker, men også mellem tro og ikke-tro hos den enkelte (jf. den lutherske forståelse af forholdet mellem synd og tro, der ikke eksplicit behandles i CA).

Endelig har forestillingen om kirken som forsamlingen af de "sandt troende" betydning for synet på forholdet mellem kirke og frelse. Det er den retfærdiggørende tro, der frelser. I den forstand er kirken teologisk set, ud fra sit indhold, forsamlingen af frelste. Hvad det så betyder! Men afgørende er det for folkekirkens forståelse af sig selv som kirke i lyset af retfærdiggørelseslæren, hvad det ikke betyder. Nemlig at kirke og frelse ikke er identiske. Det følger af den lutherske teologi, at alle tilløb til at forstå kirken som "frelsesanstalt" skal bremses. Her spiller naturligvis også spørgsmålet om forholdet mellem indhold og form, tro og orden, indre og ydre, usynlig og synlig kirke ind. Også det er et større spørgsmål. Det er centralt for luthersk teologi at fremhæve ordets og sakramenternes, altså kirketegnenes, ydre og objektive karakter og samtidig insistere på, at troen på Kristus, som ved Helligåndens mellemkomst kaldes frem gennem ord og sakramenter (jf. CA 5), dog ikke er bundet af eller identiske med noget ydre, af former eller rammer. Dette ligger mellem linjerne i CA, men tematiseres ikke direkte.

Hverken CA i sig selv eller folkekirkens bekendelsesskrifter som helhed rummer komplette eller endelige svar på alle de spørgsmål, der i forskellige situationer opstår om, hvad folkekirkens trosindhold og trosgrundlag omfatter. For reformatisk teologi som Guds ords teologi er bekendelsesskrifterne at betragte som fortolkning af de bibelske skrifter som vidnesbyrd om Kristus. Det er baggrunden for, at man i brugen og dermed fortolkningen af bekendelsesskrifterne til hver en tid også skal holde dem op mod deres eget skriftgrundlag. Det er dette forhold, man i teologien sigter til, når man taler om luthersk teologis såkaldte eksklusivpartikler og deres indbyrdes relation. Læren om retfærdiggørelse ved tro er det indholdsmæssige omdrejningspunkt udtrykt som "troen alene" eller "Kristus alene" (det såkaldte materialprincip). Det skal ses i samspil

³ Jf. også den tyske version af art. 8: "einträglich nach reinem Verstand des Evangelium" og "dem gottlichen Wort gemäss".

med luthersk teologi syn på de bibelske skrifter udtrykt som ”skriften alene” (det såkaldte formalprincip).

Med skal det også, at kirkens bekendelsesskrifter og kirkens bekendelse selvfølgelig ikke er identiske størrelser. De er indbyrdes forbundne og forudsætter hinanden, ligesom de begge har deres forudsætning i skriften. Men de er ikke identiske.

Tro, dåb og medlemskab

I den folkekirkelige ordning er synet på dåben som det centrale udtryk for den enkeltes tilhørsforhold til kirken som trosfællesskab juridisk udtrykt gennem bestemmelserne i lov om medlemskab af folkekirken mv. samt bekendtgørelse om stiftelse og ophør af medlemskab på den måde, at dåb under alle omstændigheder indgår som del af medlemsstiftelsen. Man kan ifølge denne lov ikke blive medlem af folkekirken uden at blive eller at være døbt. Dåb er under alle omstændigheder juridisk set den afgørende forudsætning for medlemskab. Svarende hertil betragtes i den folkekirkelige ordning gendåb som udtryk for afbrydelse af medlemskab. Gendåb er teologisk set udtryk for ringeagt for dåben. Dette kommer gennem lovbestemmelserne juridisk frem ved, at gendåb som et udtryk for faktisk ringeagt for dåben fører til, at medlemskabet ophører.

Troen derimod er ikke gjort til juridisk forudsætning for medlemskab af folkekirken, selv om kirken som trossamfund teologisk set ud fra CA er forsamlingen af troende. Det kan teologisk set forsvares, at der i dag ikke stilles formelle krav om aktiv, bevidst og efterprøvelig tilslutning til kirkens tros- og læremæssige indhold som forudsætning for medlemskab. Den retfærdiggørende Kristustro er ikke en hvilken som helst tro. Men den er sit væsen altid også skjult, som det siges. Troen unddrager sig ydre kontrol. På den måde er det forsvarligt, at bestemmelserne om medlemskab af folkekirken ikke opererer med indholdsmæssige krav. Man kan argumentere for, at andet teologisk set strengt taget ville være umuligt.

Der består en teologisk spænding mellem medlemskab ved dåb af folkekirken og dåb som indlemmelse i Jesu Kristi kirke. Det hedder således intetsteds i folkekirkens dåbsritual, at den døbte bliver døbt til at være medlem af den lutherske folkekirke i Danmark. Den indledende korstegning sker til et vidnesbyrd om, at dåbskandidaten gennem dåben kommer til at ”tilhøre den korsfæstede Herre Jesus Kristus”, og der siges ja til dåb efter det bekræftende svar på den apostolske trosbekendelse som forudsætning for dåb i den treenige Guds navn.

I forlængelse heraf hedder det i faddertiltalen, at forældrene skal oplære den døbte ”i den kristne tro” – og ikke i den lutherske tro.

Dåben har således en universalkirkelig karakter, og det svarer i øvrigt til reformatorerens forståelse af, at de evangeliske menigheder forkyndte Jesu Kristi evangelium, sådan som det er blevet forkyndt gennem tiderne. Reformationen etablerer således ikke en ny kirke, men betoner i et indre-kirkeligt opgør i samtidens katolske kirke som nævnt, hvad der hører til sand kirke: evangelieforkyndelse, dåb og nadver. Enigheden herom er tilstrækkelig, hverken mere eller mindre.

CA og dobbelt medlemskab

Den teologiske grundforståelse af kirken som trossamfund, der følger af den lutherske bekendelse, særligt af CA, som for den folkekirkelige ordning er det mest relevante dokument, når det vedrører den teologiske forståelse af kirken, gør det vanskeligt teologisk set at sondre mellem typer og grader af folkekirkemedlemskaber, derunder mellem ”enkelt” og ”dobbelt” medlemskab.

Princippet om, hvad der konstituerer kirkelig enighed, og dermed det universalkirkelige potentiale, der ligger i CA, bør således få fornyet betydning i vor tids kirkelige situation, hvor spørgsmålet om dobbelt medlemskab er blevet aktuelt. Nemlig på den måde, at CA teologisk set kan siges at relativere, hvis ikke ligefrem ophæve forskellene på medlemskabstyper.

CA's formål er ifølge fortalen, at uenighederne ”i vor hellige religions og kristne tros sag” skal forhandles, blive bilagt og ”ført tilbage til den ene udelte sandhed og den kristne enighed, så at for fremtiden én, ren og sand religion må dyrkes og bevares af os, og vi også, ligesom vi lever og kæmper under én Kristus, således må kunne leve i enhed og overensstemmelse i én kristen kirke.”

Forordet peger i retning af, at CA er en bekendelse, der skal bevidne troens og kirkens enhed. Det lykkedes som bekendt ikke at holde sammen på kirken under reformationstiden, og historien vidner om konsekvensen af dette, nemlig konfessionelt splittede kirkesamfund.

Udviklingen skulle også få stor betydning for opfattelsen og anvendelsen af CA. Imod dens oprindelige hensigt skulle den intenderede universalkirkelige bekendelse i de nyetablerede lutherske lands- og fyrstekirker fungere som konfessionel særbekendelse med juridisk gyldighed. Det kom til at gælde for Danmark med reformationens indførelse i 1536. Da den politiske og kirkelige kontekst skiftede i løbet af 1530'erne, skiftede den teologiske kontekst også for forståelsen af bekendelsen og dens formål.

Men det ændrer ikke noget ved, at det efter vores mening er teologisk fuldt ud forsvarligt og rigtigt at forstå medlemskab af folkekirken som luthersk trossamfund under ét – uanset om et medlem i praksis er ”enkelt” eller ”dobbelt” medlem.

Vi vil i den forbindelse også henvise til folkekirkens egen praksis på et andet område, nemlig det såkaldte ”åbne nadverbord”. Denne praksis blev påbegyndt i 1956 efter en henvendelse fra Den Anglikanske Kirke i England om nadverfællesskab med folkekirken. Resultatet blev en kongelig anordning, der tillod anglikanere at deltage i folkekirkens nadver, og denne praksis er siden blevet udbredt, så den nu gælder medlemmer fra øvrige kirkesamfund. Folkekirken skelner ikke mellem typer af nadverborde.

Kirkens væsen og ordning – betydning for synet på dobbelt medlemskab

CA fastslår i art. 7, som vi har taget udgangspunkt i ovenfor, ikke kun, hvad der er tilstrækkeligt til kirkens enhed (enighed om evangeliets lære og sakramenternes forvaltning), men også, at det ikke er nødvendigt, at der overalt er ensartede menneskelige overleveringer eller riter og ceremonier indstiftede af mennesker.⁴

De menneskelige ordninger møder vi i art. 5. Den siger, at der er indstiftet et embede til at lære evangeliet og meddele sakramenterne. Den tyske tekst gør det tydeligt, at embedet er indstiftet af Gud: ”Gott hat das Predigtamt eingesetzt, Evangelium und Sakrament gegeben.” Her er sondringen mellem det, der er indstiftet af Gud (ordforkyndelse, dåb, nadver og embede), dvs. *institutiones divinae*, og det, der er indstiftet af mennesker (menneskelige overleveringer, riter og ceremonier), dvs. *institutiones humanae*.

Guds indstiftelse af et særligt embede til at lære evangeliet og meddele dåb og nadver hænger sammen med tanken om, at alle døbte udgør det almindelige præstedømme, uanset at CA ikke nævner denne tanke, der i øvrigt er helt central i luthersk kirke- og embedssyn. Det almindelige præstedømme har til opgave at bevidne det gode budskab, det selv har modtaget, jf. 1. Pet 2,9.

Vigtigt er det, at det særlige embede og det almindelige præstedømme er hinandens forudsætninger. Det særlige embede døber, og blandt de døbte uddannes, udvælges og ordineres de personer, som Gud og menigheden kalder til at varetage det særlige embede i kirken på vegne af det almindelige præstedømme.

Tilsammen udgør det særlige embede og det almindelige præstedømme menigheden. Den er, jf. CA 7, det sted, hvor evangeliet bliver forkyndt og sakramenterne forvaltet, og den bliver derved til som menighed, når det sker i fortid, nutid – og fremtid.

Menigheden er ikke en isoleret størrelse, men hører sammen med de menigheder, der også bliver til og holdt oppe ved evangeliets forkyndelse, dåb og nadver. Til at bevidne fællesskabet mellem gudstjenestefejrende menigheder vælger menigheder på regional basis (stift) en biskop, der sammen med menighederne skal føre tilsyn med, om det evangeliske budskab lyder ved deres gudstjenester.

Biskoppen er derfor en præst, der har fået tillagt den særlige opgave at føre tilsyn med, hvorvidt forkyndelse og sakramentsforvaltning sker på evangelisk vis og derigennem bevidne fællesskabet mellem gudstjenestefejrende menigheder. Biskoppen udfører i teologisk forstand ikke sit tilsyn alene, men i samarbejde med den lokale gudstjenestefejrende menighed på baggrund af de retsregler, der er gældende på området.

Tilsynet tilrettelægges som en del af *institutiones humanae*, og det kan som sådan organiseres på forskellige måder, så det tjener forkyndelse, dåb og nadver som *institutiones divinae*.

Disse to typer af ordninger (guddommelig og menneskelig) må ikke blandes sammen, og menneskelige overleveringer må ikke gøres til betingelse for det evangeliske indhold af

⁴ ”Nec necesse est ubique similes esse traditiones humanas seu ritus aut cerimonas ab hominibus institutas” (art. 7).

embedets forkyndelse og sakramentsforvaltning. De menneskelige ordninger skal indrettes således, at de tjener den guddommelige ordening.

Hvordan disse ordninger skal se ud, er der forskellige meninger om blandt de lutherske kirker. Gennem historien er disse blevet organiseret som både frikirker, statsunderstøttede folkekirker og statskirke. Luthersk kirkeforståelse kræver ikke én bestemt kirkeordning, men indeholder en frihed og en forpligtelse til, at kirken først og fremmest skal værne om evangeliets frie løb.

Dette er ikke det samme som at sige, at et evangelisk-luthersk begreb om kirken er et institutionsfrit kirkebegreb. Tværtimod. Kirken er ved siden af at være en guddommelig ordening også en menneskelig institution med menneskeskabte ordninger, der hele tiden er til diskussion og forhandling, inden nye ordninger bliver indført. Den er ”en institutionaliseret konflikt med både åndelige og verdslige elementer”⁵.

Det hører således med til en bestemmelse af en evangelisk-luthersk kirke, at der skal tænkes over, hvordan kirken som en social, historisk og konkret virkelighed får skikkelse i verden.

Ved siden af den teologiske tænkning spiller her også og måske især den juridiske tænkning en afgørende rolle. Kirkeretten er uomgængelig, når det gælder om at regulere de verdslige forhold i og omkring kirken – både på nationalt, regionalt og lokalt niveau. I Danmark følger kirkeretten den offentlige, borgerlige-verdslige ret med behørigt hensyn til teologiske overvejelser om forholdet mellem kirkens indre og ydre anliggender.

Spørgsmålet om et eventuelt dobbelt medlemskab af folkekirken ligger i feltet mellem teologi og jura. Ud over en teologisk overvejelse om forholdet mellem dåb og kirketilhørsforhold involverer det dobbelte medlemskab også en kirkeretlig indholdsbestemmelse af, hvordan kirketilhørsforholdet reguleres som medlemskab af folkekirken med de rettigheder og pligter, medlemskabet medfører. En væsentlig overvejelse er, hvad der skal til, for at kirketilhørsforhold og medlemskab må bringes til ophør.

Ligesom man i dag kan miste sit medlemskab af folkekirken, må man også kunne miste et eventuelt dobbelt medlemskab af folkekirken. Det sker, hvis man begynder at sammenblande de guddommelige og menneskelige ordninger. Et eksempel herpå er, hvis man som medlem af folkekirken bliver døbt igen, eller hvis man stiller krav om, at folkekirkens gudstjeneste skal indrettes, så den ikke længere hviler på de guddommelige ordninger: ordforkyndelse, dåb og nadver ved en ordineret præst.⁶

⁵ Jf. Wolfgang Huber. *Folgen christlicher Freiheit*, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 1983, p. 157.

⁶ Inden notatet – i denne eller en revideret form – eventuelt offentliggøres som del af udvalgsbetænkningen, bør der for god ordens skyld indføjes en (kort) litteraturliste. Men den kan udarbejdes senere.